

R. Várkonyi Ágnes

Comenius, a nemzetek tanítója

„Rettegjetek a tudatlanságtól!” Comenius (1592–1670) szavait idéztem. A *Labyrinth sveta*, magyar fordításban a *Világ útvesztője és a szív paradicsoma* című, 1623-ban írt világhírű művében elmondja, hogy az ifjú vándor a hírhajhászok országába jutva látja, hogy az emberek hol sírnak, hol nevetnek, hirtelen rémületbe esnek, s azután minden átmenet nélkül vad örvendezésben törnek ki. Aszerint, ahogy a hírközlők sípjai szólnak. A harmincéves háború első éveiben járunk. Most születik a közvélemény. És Comenius figyelmeztet, ha a társadalom tájékozatlan és tudatlan, könnyen lesz hiedelmek, álhírek, hisztériák áldozata. Ha nem vértézi a tudás, úgy táncol, ahogy különböző hatalmak sanda érdekei jegyében fújják a hírhordozók.

Talán ez is kifejezi, hogy mennyire izgalmas, ha a 21. század messzeségéből csak egy kicsit is Comenius világába beletekintünk. Gazdag életművéről látszólag könnyen tájékozódhatunk, mert könyvtárnyi hazai és külföldi irodalom nyújt segítséget. Nem utolsó sorban pedig a 25 éve működő Magyar Comenius Társaság *Bibliotheca Comeniana* kötetei adnak eligazítást. De egyben meg is nehezíti, hogy átfogjuk tevékenységét. Pestalozzi (1746–1827) annakidején még a pedagógia Galileijének nevezte. De tudjuk, amint haladunk előre az időben, egyre újabb és újabb arcát fordítja felénk a múlt. Mára felfedezték a filozófust, a teológust, a humanistát, a diplomatát, a költőt. Az egész Európa megújításán gondolkodó reformert. Akit úgy foglalkoztatott a népek etikai, hitbeli nevelése, hogy egyben a harcban álló országok megbékélésén munkálkodott. Sokszor mellőzték, kisajátították, lekicsinyelték, de soha nem felejtették el teljesen. Mégis úgy érezzük, századunk minden addigi évszázadnál jobban rá van utalva, hogy eredeti teljességében ismerje Comeniust, és megértse üzeneteit.

Kora a 17. századi változó Európa. Az állandósult háborúk, a hadügyi forradalom, az információrobbanás, a nagyhatalmak Európája. Az általános lehűlés, az úgynevezett kiséjkorszak ideje. Magyarország három részre törve, mint hadszíntér és hátország küzdött, hogy megőrizze, visszaszerezze szabadságát. A kortársak szívesen fejezték ki életérzésüket a kiútkeresés ősi szimbólumával. És a válságokkal küzdő 21. század embere is léthelyzetén gondolkodva egyre gyakrabban véli úgy, hogy labirintusba került.

Jan Amos Komenský, a Cseh–Morva Testvérek lelkésze, majd püspöke személyes életében is végigszenvedte a háború minden tragédiáját. Feleségét, gyermekeit a háború hiénája, a pestis vitte el. Háza hamuvá lett, könyveit, kéziratait tűzre hányták a zsarnok zsoldosok. Menekülnie kellett, száműzött lett. A *labirintusból* kivezető Ariadne fonalat már igen korán az iskola-rendszer, a nevelés, a tanítás reformjában vélte megtalálni. Átfogó új nevelési rendszert dolgozott ki, s a jövő zálogát a tudás, a műveltség modernizációjában jelölte meg. Miután Angliában és Svédországban megreformálta az oktatást, meghívták

Franciaországba s ő mégis inkább Sárospatakra jött. Többféle vélemény él róla, hogy az ismételt meghívás után végül miért választotta a Szajna-parti város helyett a Bodrog-parti kollégiumot. Meglátogatta ide menekült hittestvéreit. Vállalta Lorántffy Zsuzsanna fejedelem asszony és az ifjú Rákóczi Zsigmond kérésére, hogy megreformálja a kollégiumot. Ez mind igaz. Mégis eddig kevésbé ismert magyarázatot diplomáciai elgondolása adhat.

1650–1654 között Sárospatakon írta legfontosabb pedagógiai műveit az *Orbis sensualium pictus*, a kiállításon látható *Scola Ludus*, a *De cultura ingeniorum*ot s a később, az 1659-ben megjelent *Gentis felicitas*. Az iskolai tananyagot a neveléssel, a nevelést a műveltséggel szerves egységben látta. Szorgalmazta, hogy a lélek és a test gondozása, az ész és az érzelemlátás, a tudomány és hit követelményeinek kielégítése harmonikusan érvényesüljön az ifjú generáció felkészítésében. Többek között azt is javasolta, hogy a tanulók rendszeresen olvassanak a tanórákon külföldi újságokat, hogy gyakorolják a nyelvet és naprakészen kövessék a világ eseményeit. Amikor ezt egy tanári továbbképzésen megemlítettem, hatalmas sóhaj lett a válasz: „hol vagyunk mi még ettől!”

Mintha a 21. századnak előredolgozott volna. Egyik korai művéből, a *Didactica Magna*-ból, mint későbbi műveiből egyaránt nyilvánvaló, hogy a modernizáció nem egyszerűen a gazdaság függvénye, hanem elsősorban gondolkodásmód, a szellemi és anyagi erőforrások minél teljesebb, kreatívabb igénybevételére. Módszert, találékonyságot, alkalmazást jelent. Megállapítása ma érvényesebb, mint valaha: „*ha egy nemzet bőven el van látva jó könyvekkel, fényleni fog.*” S ki indokolná jobban a szomszéd országokban élők jogát anyanyelvükhöz, mint a nemzetek tanítómestere: *Anyanyelv nélkül olyan az ember, mint a gyökértelen fa.*”

Kritikáját Magyarországról sokat idézték. Már 1650. november 24-én a pataki iskola nagytermének falai között elhangzott beköszöntő beszédében kritikusan szólt az országról, és nem fukarkodott a megrovó szavakkal a *Gentis Felicitas* címmel tartott búcsújában sem. Kertelés nélkül felfedte a magyar társadalom hibáit: „óhajtának kellene a belső békét, mert ha van hely a nap alatt, ahol az irigység, széthúzás és a gyűlölet az úr, ez az a hely. Alig fordítanak bárhol a világon kevesebb gondot a közjóra, mint nálunk.” A törvényeket nem tartják meg, és azok nem érvényesek mindenkire. Mindenfelé az erőszak uralkodik. Vannak ügyeskedők, tétlének, lebzselők, akik kerülik a tisztességes munkát. „Nem tudjuk garantálni az utas biztonságát, a tulajdon védelmét. Szaporodik az útonállás, rablás, tolvajlás, úgyhogy saját házában sincs az ember biztonságban.” Az ország királya idegen és ez szabadságának elvesztésével fenyeget. S a legmegdöbbentőbb megállapítását olvasva, úgy érezzük, mintha megállt volna az idő: „Gazdagok vagyunk koldusokban, gyakori betegségekben, korai halálokban, elnéptelenedő vidékekben.”

Vajon hiteles ez a lesújtó kép? Sárospatakról alig mozdult ki, de jó kapcsolatai voltak és nagyon sokat tudott Magyarországról és Erdélyről. Ott volt Hágában 1626-ban, amikor Bethlen Gábor követi megérkeztek, hogy bekapcsolódjanak a hágai szövetségbe. Lengyelországban pedig részt vett a térség protestánsainak 1645. évi tanácskozásán. Bátran közölte a súlyos diagnózist, mert biztos volt benne, van kivezető út. Nemcsak valami elvont elméleti elgondolásból vezette a jobbítás szándéka, hanem konkrét megfigyelésekből és tapasztalatokból átfogó koncepcióvá érlelt program jegyében cselekedett.

A *De cultura ingeniorum* (*A lelki tehetségek kiművelése*) címmel elhangzott beszédében fejtette ki a megújulás alapját. Megszólításában annyi szeretet sűrűsödik össze, mintha magáénak vallaná végrendeletében említett magyar édesapja nemzetét: „Kedves ma-

gyarjaim, én reménységeim!” Szónoki tehetségéről kevés szó esett, pedig nagyon értett hozzá, hogy úgy adja elő véleményét, mintha az a hallgatók fejéből pattant volna ki. „Ebben az iskolában megjelentek a világhírű szikrák. Titeket is megérintett már tökéletlenségetek érzése, és elfogott a jobb, igazabb és teljesebb tudomány iránti vágy.” Célját természeti hasonlattal fogalmazta meg: „a tehetségek ne maradjanak műveletlenül, mint az erdős vad hegységek és az elhagyott pusztaságok, hanem nagy gonddal megműveltesse, mint a virágos kertek, a szőlő és a faültvények.” Miként valósítható meg? Felvázolta a társadalom tagjaiban rejlő tehetségek gondos, teljes, egyetemes, minden addiginál jobb kiművelésének követelményeit.

Ma is érvényes, ahogy a tehetség fogalmát meghatározta. A tehetség „lelkünk velünk született ereje, arra képesít, hogy minden dolgot megértsünk, a megértettből jobbakat válasszunk, a kiválasztottakat buzgalommal kövessük és elérjük, és az elértéken tetszés szerint uralkodjunk. A tehetség „nemzeti kincs.” Kiműveléséért az egész társadalom felelős. A szülők, a tanárok, a nevelők, az iskolák, a jó könyvek. Felelősek a tudós okos emberek, akikkel jó, ha az ifjak sokat együtt vannak, és felelősek az állam tisztviselői. Sok minden pedig Isten kegyelmén múlik.

Érdekes, ahogy összehasonlítja a művelt és a műveletlen nemzeteket. „A művelt nemzetek úgy működnek, mint az óra művek, rendben intézik magán és közügyeiket. A műveletlenek olyanok, mint a széthulló rőzseköteg. A művelt nemzeteknél mindenki szolgál mindenkinek, mindenki megteszi kötelességét. A műveletlenek között senki nem alkalmazza munkáját a másikkal, minden széthullóban van. A művelt nemzetek gazdagok, bőségben élnek, a műveletlenek szegénységben tengődnek. A művelt nemzetek ismerni akarják a századok folyását, hogy szemük előtt tartva a múltat megjavítsák a jelent a jövő hasznára. A műveletlenek nem ismerik a múltat, a jelennel szemben balgák, a jövőre készületlenek.” A művelt nemzetek fiai az idegenekkel szemben nyájasak, a hozzájuk betérőkkel emberségesek. A műveletlenek durvák, elűzik az ismeretleneket. A művelt nemzetek kihasználják a föld értékeit, mindent hasznukra fordítanak, még az utcák szemetét is összegyűjtik, és meghatározott célokra felhasználják. A műveletleneknél minden szennyes, szemetes és piszkos. A művelteket gyönyörködteti Orpheus citerája, a muzsika, a műveletlenek annyit értenek hozzá, mint számár a lanthoz.

Ennyi is elég, hogy osszuk a cseh kutatók véleményét: Comenius századának minden terhét viselve is a polgárosodás úttörője volt.

A kiállításon látható Comenius térképe Morvaországról. Nyilván sok szemlélőjében felmerül majd a kérdés: mit jelenthet ez a térkép. Kivált, ha jó a szeme és elolvassa rajta az évszámot is: 1664. S aki emlékezik még középiskolai történelem óráira, tudja, hogy 1664 Zrínyi Miklós horvát bán nagy európai visszhangot keltő török elleni téli hadjáratának, és a győztes szentgotthárdi csatának esztendeje. Gondolhatja, micsoda véletlen, hogy a cseh–morva testvérek püspökének éppen ebben az esztendőben kellett Morvaország térképe. Csakhogy ez nem véletlen! Nagyszabású koncepció tanúsítványa, Zrínyi és Comenius szellemi találkozásának dokumentuma.

Szerette Magyarországot. Hangsúlyozta, hogy az ország szerencsés föld, bőségben van a kenyér, a bor, a barom, csak nem eléggé művelik. Gazdag bányakincseiből mások, idegenek gazdagodnak. „Nem habozom nyíltan is azt állítani, hogy ha ti, hunok tehetségetekkel élni tudtok, Európa egy népénél sem fogtok bölcsességben hátrább állni.” Magyarország hivatását így határozta meg: „ti magyarok vagytok a legalkalmasabbak, hogy

egyesíthessétek Északot, Nyugatot és Keletet.” Mit jelentenek ezek a súlyos szavak? Ha Magyarországról írt, nem feledkezett meg Morvaországot, Sziléziát, Csehországot, Lengyelországot megemlíteni. Ennek a ma Közép-Európának nevezett térségnek a 17. század közepén két égető problémája volt. Az egyik a belső béke hiánya, a másik a török. A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke (1648) minden jó szándéka ellenére Közép-Európa helyzetét nem rendezte. Csehországot az abszolút vesztes helyzetében hagyta, s Comenius fájdalmasan állapította meg: „bennünket kihagytak a békéből (...) soha nem adják meg nekünk a lelkiismereti szabadságot.” S ettől kezdve azon dolgozott, hogy megtalálja a vesztfáliai sok feloldásának lehetőségét, kidolgozza a Közép-Európa országait nem kirekesztő, hanem egyenrangú félként kezelő egyetemes béke koncepcióját. Széleskörű nemzetközi információs hálózatot épített ki, Amsterdamban szellemi központ jött létre körülötte, és a Hollandiában, Angliában tanuló magyarországi és erdélyi diákok is sűrűn felkeresték.

Elképzelésében Magyarországnak kulcsszerep jutott. Két meggondolásból. Az ország földrajzi helyzetéből is következik, hogy mint a múltban, a térség stabilizáló tényezője legyen a jövőben is. Főleg pedig Magyarországot sújtotta legsúlyosabban a török, területének kétharmadát az Oszmán Birodalomhoz csatolták, s Erdély Isztambul protektorátusa alatt állt. De már nemcsak próféciák hirdették a török uralom közelgő elmúlását! 1645-óta folyt a velencei-török háború, Zrínyi sikeres mozgalmat indított és nemzetközi szövetséget hozott létre a török európai hatalmának visszaszorítására. Az újabb kutatások kimutatták, hogy Comenius felismerte Zrínyi vállalkozásának jelentőségét és együttműködött vele. Tudatában volt, hogy az oszmán terjeszkedés Közép-Európa többi országait is fenyegeti. Úgy vélte, ha egy idegen hatalom megszáll egy országot, s az elveszti függetlenségét, ott eluralkodik a műveletlenség és az elmaradottság.

Az 1663–64. évi török háborút Morvaország nagyon megszenvedte. Zrínyi 1664 elején megjelent angol életrajzának ismeretlen írója leszögezte: a törökök Sziléziát kifosztották, Morvaországot pusztasággá tették. Egy másik angol tudósítás a szemtanúk borzalmas élményeiről számol be. Tizenötezer tatár lovas és negyvenezer janicsár özönlötte el Morvaországot, felégették Passig, Thouron, Moron, Ostrava és más városokat, több mint hatvan várat és falvat, az utak mentét elborították a lekasabolt férfiak nők, gyerekek tetemei, és ezeket hurcolták rabságra. Comenius tudott Morvaország pusztulásáról, s a térkép nyilván a török háborúval összefüggésben készült. Leszögezte, ha Közép-Európa országai elvesztik a békét, a világ, vagyis Európa kettéhasad. S a következő generációk lesznek igazán vesztesek. „Egyetlen ország, egyetlen nép sem élhet biztonságban, amíg a béke nem lesz egyetemes.” Comenius szerint a művelt nemzetek egysége úgy működik, mint az érzékeny óramű. A háborúk tönkretették Európa óráját. Egymást ölték a nemzetek, és a Nagy Órásmester műve elromlott. Meg kell szerkeszteni Európa békéjét, hogy ismét biztonságos legyen a világ. Két követelményt vázolt fel. Az egyik – amint a *Schola ludus* lapjain megfogalmazta –: „Békességben kell élni, konföderációt kell kötni a szomszédos népekkel és az ország belsejében egyenlő jogokat kell adni minden polgárnak.” A másikat, az *Angelus Pacis* címűt 1667-ben az angol-holland béketárgyalásokon, Bredában elmondott beszédében fejtette ki. A hatalmak hagyjanak fel az újfajta háborúkkal, amelyeket a tengerek feletti uralomért és az új földrészek megszerzéséért indítottak, mert Európa vallja kárát. Mintha féltette volna már akkor Európa önazonosságát.

1 tudomány és társadalom

Descartes száműzetése idején inkognitóban élt Leiden mellett, és senkit sem fogadott, csak Comeniust. S így búcsúzott tőle: „én nem lépem túl a filozófiai határait, nálam csak egy része lesz annak, ami egészen a tiéd.”

Naardenban, a református templomban, sírja fölött Sárospatak emblémája is látható. S több mint megtisztelő, hogy a nagy egészből ezt a néhány töredékes gondolatot itt, a sárospataki Nagykönyvtár dísztermében mondhattam el. A kitűnő kiállítás nemcsak Comenius emlékét, de jelenvalóságát is tudatosítja. Határainkon innen és határainkon túl szól mindenkihez, akit foglalkoztat Magyarország jövője, és tudja, mint Comenius, hogy Közép-Európa nélkül Európa békéje, megújulása nem lehetséges. Hiszen a Nemzetek Tanító mestere ma is elevenen szól hozzánk a behavazott századok felett, és bízom benne, hogy üzenetét megérti az ifjúság.

(Elhangzott Sárospatakon, 2011. június 26-án, a Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtárának dísztermében, a Magyar Comenius Társaság megalakulásának 25. évfordulója alkalmából rendezett „Comenius, a nemzetek tanítója” című kiállítás megnyitóján.)

